

УДК 574(477)

## ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЕКОСИСТЕМИ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ

*Вартанян Г.В.*

---

*У статті обґрунтовано сутність поліфункціональних екосистем цілісних територій, природноресурсний потенціал яких здатен забезпечувати виконання кількох функцій, що можуть стати основою для розвитку різних видів економічної діяльності, забезпечуючи достатній рівень конкурентоспроможності порівняно з іншим способом використання території, виявлено їх основні ознаки, критерії ідентифікації та функції.*

**Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.** На сучасному етапі розвитку суспільства, при загостренні економічних, соціальних та екологічних проблем, з одного боку, обмеженості природних ресурсів, з другого, все актуальнішим стає збереження різноманітності екосистем та забезпечення ефективного використання їх потенціалу. Обмеженість рекреаційних територій обумовлює необхідність пошуку шляхів їх розширення на основі формування нових сегментів ринку туристичних послуг, для чого доцільно переглянути можливості використання вже існуючих територій. На нашу думку, активізація розвитку туризму можлива за рахунок використання туристично-рекреаційного потенціалу територій поліфункціонального призначення. З огляду на це виникає потреба в обґрунтуванні наукових підходів до ідентифікації територій поліфункціонального призначення, визначення сутності цього поняття.

**Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми.** Законодавчо особливості використання категорійних територій, які по-суті, є поліфункціональними, визначено ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд», «Про екологічну мережу», «Про Загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000-2015 роки». Зокрема, в ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пользахисні й інші типи територій та об'єктів. До інших типів територій та об'єктів особливої охорони віднесені зелені зони міст, ландшафтні парки, лісопарки, дендрарії та інші території садово-паркового господарства [1].

Відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» класифікаційна структура природно-заповідного фонду України включає 11 категорій територій та об'єктів загальнодержавного і місцевого значення: *природні території та об'єкти* – природні заповідники, біосферні заповідники (біосферні резервати за міжнародною номенклатурою), національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; *штучно створені об'єкти* – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [2].

Проблемами використання територій поліфункціонального призначення, а саме – природно-заповідного фонду (ПЗФ), для розвитку рекреації, займалась Овсяннікова Н.В. [3].

Грановська Л.М. використовує терміни «поліфункціональність територій, які можуть виступати і як промислові, і як рекреаційні, а подекуди і як агроландшафтні зони» [4, с. 30]. У її монографії дається визначення зони поліфункціонального призначення як такої, «яка має

рівноцінний статус пріоритетності просторових функцій в соціально-економічному розвитку території» [4, с. 30-31, 38].

Проте в зазначених джерелах була своя мета і особливості використання підходів до трактування сутності територій поліфункціонального призначення, вивчення специфіки їх використання, що не відповідає завданням нашого дослідження.

**Цілі статті.** З огляду на вище вказане, основними цілями статті є обґрунтування сутності поліфункціональних екосистем, виявлення їх ознак, функцій, принципів та критеріїв ідентифікації.

**Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.** Для визначення сутності поліфункціональних екосистем (ПФЕС) розглянемо, які ознаки та критерії використовуються найчастіше, коли мова йде про багато- чи поліфункціональність. Зокрема, при характеристиці об'єктів ПЗФ їх поліфункціональність визначається різноманіттям функцій, які вони виконують. Тобто, певна екосистема має свої індивідуальні особливості, які можуть класифікуватися за різними ознаками або виділятися як основні (територіальна основа екомережі, збереження ландшафтного, геологічного, карстово-спелеологічного, біотичного різноманіття і генетичних ресурсів, запровадження фонових моніторингу тощо) і додаткові (науково-дослідна, рекреаційна, оздоровча, еколого-освітня, просвітня тощо) функції. Заповідні екосистеми можуть мати кліматорегулююче, рекреаційне призначення, виконувати ґрунто-, водо-, селезахисні, протилавінну функції [5].

На основі підходів Л. Грановської можна виділити такі ознаки поліфункціональних екосистем: вони є основою для розвитку різних видів діяльності (різноплановість використання); забезпечують рівноцінний статус пріоритетності просторових функцій розвитку території; потребують вироблення відповідних механізмів для «подолання протиріч, що виникають між різними структурними складовими просторового розвитку» [4, с. 31]; можуть мати кілька функціонально-просторових статусів (на прикладі зони рисосіяння – рекреаційний, промисловий, агроландшафтний, змішаний); визначають специфіку системи управління еколого-економічною системою [4, с. 73, 74-105].

Узагальнивши різні підходи, визначимо такі основні ознаки поліфункціональності екосистем:

- просторова обмеженість та визначеність (певна площа, межі);
- різноманіття характеристик, що обумовлює можливість їх використання з різною метою;
- внутрішній потенціал багатофункціональності, обумовлений специфічним поєднанням природних ресурсів та умов;
- можливості виділення різних зон в межах однієї екосистеми, що дозволяє розвивати різні види діяльності на принципах невиснажливості та збалансованості;
- здатність забезпечувати виконання кількох функцій як пріоритетних;
- складність управління, іноді – некерованість процесів розвитку як єдиного цілого.

На основі визначених ознак пропонуємо авторське визначення сутності поліфункціональних екосистем.

Поліфункціональна екосистема – це цілісна територія, якій характерні сприятливе поєднання природних ресурсів і умов для розвитку

кількох видів економічної діяльності. Поліфункціональною екосистемою доцільно вважати таку територію, природноресурсний потенціал якої здатен забезпечувати виконання кількох функцій, що можуть стати основою для розвитку різних видів економічної діяльності, забезпечуючи достатній рівень конкурентоспроможності порівняно з іншим способом використання території.

Враховуючи авторське трактування розробимо принципи та підходи до ідентифікації поліфункціональних екосистем.

Основні принципи – це керівні положення, які визначають об'єктивні потреби та умови розвитку, що реалізує суспільство в процесі практичної діяльності у сфері природокористування.

Розглянемо різні варіанти формулювання принципів побудови екомережі. Принципи формування Пан-європейської екологічної мережі: цілісності, єдності, комплементарності, різноманіття, відновлення, відповідності, ієрархічності, підпорядкованості, максимальності, емерджентності, надійності, поліфункціональності, збалансованості, органічності. Називаються також етичні принципи Римського клубу, принципи екологічної етики [5, 6, 7].

У монографії Л. Черчик розроблено принципи рекреаційного природокористування:

- єдності та оптимального співвідношення в системі “суспільство–природа” для забезпечення суспільних потреб у природних рекреаційних ресурсах (ПРР);
- збалансованості розвитку рекреаційних екосистем;
- комплексності використання рекреаційного потенціалу територій у межах їх стійкості, непорушення та самовідновлення;
- пріоритету суспільних інтересів над приватними;
- рівноважного врахування екологічних, соціальних, економічних обмежень або пропорційності розвитку суспільних та природних систем;
- превентивності як запобігання, недопущення деградації природних рекреаційних ландшафтів і вичерпання ПРР, ефективного їх використання на основі “позитивного” прогнозування, розробки проектів та програм розвитку [8, с. 23-24].

Вважаємо доцільним доповнити цей перелік такими принципами:

- альтернативності, який полягає в урахуванні можливих варіантів використання потенціалу поліфункціональних екосистем та вибору тих із них, що забезпечать найбільші економічні, соціальні та екологічні вигоди;
- кооперування як використання природно-ресурсного потенціалу для забезпечення функціонування різних суб'єктів господарювання;
- ефективності як отримання найбільших вигод при найменших витратах.

Щодо підходів до ідентифікації поліфункціональних екосистем корисними є напрацювання вчених щодо формування просторових елементів екологічної мережі. Зокрема, у монографії О. Мудрака названо такі підходи: біогеографічний, геоботанічний, структурно-ландшафтний, містобудівний чи урбоекологічний, гідроекологічний, лісотипологічний,

агроекологічний, культурно-екологічний, категоріальний (мережа заповідників, парків, заказників). Проте він вказує, що «ці дослідження мають суттєвий недолік. У них не вироблена єдина структурна модель, що може широко застосовуватись для різних територій, відсутні критерії та методико-методологічні підходи, а також консолідований обсяг даних й інформації» [9]. Далі обґрунтовується доцільність використання комплексного підходу та критерію унікальності формування й невиснажливого використання об'єктів екомережі, що дозволить функціонально пов'язати мережу заповідних територій із системою територіальних одиниць районування та типологією і класифікацією природних об'єктів.

Ці напрацювання доцільно взяти до уваги, оскільки наукове обґрунтування розвитку та освоєння ПФЕС є необхідною умовою ефективності територіального планування та територіальної організації економіки природокористування і базується на різнобічному вивченні та оцінці природних і антропогенних ресурсів.

На нашу думку, в основу ідентифікації поліфункціональних екосистем слід покласти такі критерії:

- переважаючі в природно-ресурсному потенціалі ресурси, що визначатиме спеціалізацію ПФЕС;
- екологічність території;
- економіко-географічне розміщення;
- сучасна територіальна структура;
- конкурентоспроможність основних сфер економічної діяльності;
- рівень кооперування різних сфер економічної діяльності;
- рівень розвитку інфраструктури певного типу;
- сучасна і перспективна потреба населення в результатах певної сфери діяльності (товари і послуги).

Ідентифікація ПФЕС полягає у проведенні науково-дослідних робіт щодо виявлення та облікової інвентаризації різних екосистем, в межах яких можуть надаватися туристичні послуги. Необхідність ідентифікації ПФЕС полягає у забезпеченні обґрунтованості таких дій:

- проектно-розвідувальних робіт по виявленню перспективних туристично-рекреаційних ресурсів, територій і об'єктів природно-заповідного фонду, пляжів, агроландшафтів, лісопромислових, ягідних, грибних угідь тощо;
- впорядкування мережі рекреаційних закладів, забезпечення розвитку матеріально-технічної бази найбільш перспективних видів туризму;
- благоустрій рекреаційних і заповідних територій, автодоріг тощо;
- розробка нових туристських маршрутів.

Основою певних ПФЕС можуть бути: унікальне поєднання лісів, озер, особливого лікувального мікроклімату, сприятливого екологічного фону; родовищ лікувальних мінеральних вод, грязей, сапропелів, лікарських рослин, іхтіофауни, мисливської фауни; мережі мисливських та риболовецьких господарств тощо. Відповідно до цього можуть

формуватися особливі зони – санаторна, стаціонарно-оздоровча, спортивно-оздоровча, комбінованого відпочинку, пізнавального туризму.

Доцільно виокремити критерій ефективності використання потенціалу поліфункціональних екосистем. Це, з одного боку, ознака надійності функціонування поліфункціональних екосистем, з другого – базова, вихідна умова оцінки якісних та кількісних параметрів порівняння альтернативних варіантів розвитку. Оскільки поліфункціональні екосистеми є складними, елементи їх неоднорідні, то варто декомпонувати критерій функціонування та розвитку на:

- екологічний – самовідновлення потенціалу екосистем;
- соціальний – задоволення потреб;
- економічний – забезпечення дохідності природокористування зокрема та економічної діяльності загалом.

Для характеристики функцій поліфункціональних екосистем використаємо вже існуючі підходи, узагальнимо їх.

А. Ковальчук виділив такі функції природоохоронних територій: організації наукових досліджень, охороні дикої природи, збереженні видів та генетичного різноманіття, забезпеченні підтримання стабільного стану довкілля, охороні специфічних природних і культурних рис, туризмі, рекреації, освіті, збалансованому використанні ресурсів природних систем, підтриманні культури і традицій народів тощо [5].

Інші вчені виділяють три групи суспільних функцій рекреаційної діяльності: медико-біологічну, соціально-культурну, економічну [10].

З позиції поліфункціональності (багатофункціонального значення) розглядаються функції об'єктів ПЗФ у монографії [5], де вони умовно поділяються на прямі і непрямі. До прямих належать біоконсерваційна (збереження генофонду), біогенетична, інформаційна і документаційна, науково-дослідна, еталонна, захисна екологічна функція, економічна, соціальна функції. Водночас, є ряд посередніх функцій – природопізнавальна, культурно-освітня, дидактична, ландшафтно-естетична.

В контексті нашого дослідження економічна функція поліфункціональних екосистем полягає у їх здатності забезпечувати розвиток кількох сфер діяльності. Зокрема й кількох видів туризму, якщо розглядати туристичний потенціал ПФЕС: відтворенні робочої сили, розширенні сфери прикладання праці, прискоренні розвитку соціальної та виробничої інфраструктури. Природоохоронна функція поліфункціональних екосистем полягає у запобіганні деградації природних комплексів під впливом антропогенної діяльності, у тому числі й рекреаційної. Соціальна функція полягає у задоволенні потреб населення у різних товарах та послугах, в тому числі – відпочинку, оздоровленні, лікуванні, пізнання, розвитку людини. Ландшафтно-естетична функція забезпечує формування етичних, естетичних кондицій людини.

**Висновки.** Таким чином, у статті обґрунтовано:

1) сутність поліфункціональних екосистем як цілісних територій, природноресурсний потенціал яких здатен забезпечувати виконання кількох функцій, що можуть стати основою для розвитку різних видів економічної діяльності, забезпечуючи достатній рівень

конкурентоспроможності порівняно з іншим способом використання території;

2) ознаки поліфункціональності екосистем: просторова обмеженість; різноманіття характеристик, що обумовлює можливість їх використання з різною метою; внутрішній потенціал багатофункціональності, обумовлений специфічним поєднанням природних ресурсів та умов; можливості виділення різних зон в межах однієї екосистеми, що дозволяє розвивати різні види діяльності на принципах невиснажливості та збалансованості; здатність забезпечувати виконання кількох функцій як пріоритетних; складність управління, іноді – некерованість процесів розвитку як єдиного цілого;

3) основні принципи ідентифікації поліфункціональних екосистем як керівні положення, які визначають об'єктивні потреби та умови розвитку, що реалізує суспільство в процесі практичної діяльності: єдності, збалансованості, комплексності, рівно важності, превентивності, альтернативності, кооперування, ефективності;

4) критерії ідентифікації поліфункціональних екосистем: переважаючі природні ресурси, що визначатиме спеціалізацію ПФЕС; екологічність території; економіко-географічне розміщення; сучасна територіальна структура; конкурентоспроможність основних сфер економічної діяльності; рівень кооперування різних сфер економічної діяльності; рівень розвитку інфраструктури певного типу; сучасна і перспективна потреба населення в результатах певної сфери діяльності (товари і послуги);

5) критерії ефективності використання потенціалу поліфункціональних екосистем: економічний, соціальний, екологічний;

6) функції поліфункціональних екосистем: економічна, природоохоронна, соціальна, ландшафтно-естетична.

#### *Література:*

1. Закон України закони "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991.-№41.
2. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 34.
3. Овсяннікова Н. В. Особливості менеджменту природоохоронних територій / Н. В. Овсяннікова. // Економіка, менеджмент, бізнес. – 2010. – № 1. – С. 123-129.
4. Грановська Л. М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій : монографія / Л. М. Грановська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.
5. Заповідні екосистеми Карпат / С. Стойко, Е. Гадач, Т. Шимон, С. Михалик. – Львів : Світ, 1991. – 248 с.
6. Мовчан Я. І. Екомережа як інноваційний інструмент впровадження елементів екологічно збалансованого розвитку / Я. І. Мовчан. // Екологічний вісник. – 2007. – № 5 (45). – С. 10–12.

7. Національна екологічна мережа як складова частина Пан-європейської екологічної мережі / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, О. В. Дудкін, М. М. Коржнев, О. С. Аксьом. – К., 2005. – 63 с.
8. Черчик Л. М. Формування ринкових відносин у рекреаційному природокористуванні : монографія / Л. М. Черчик. – Луцьк : ЛДТУ, 2006. – 352 с.
9. Екологічна безпека Вінниччини : монографія / За заг. ред. О. Мудрака. – Вінниця : ВАТ “Міська друкарня”, 2008. – 456 с.
10. Павлов В. І. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи : монографія / В. І. Павлов, Л. М. Черчик. – Луцьк : Надстир’я, 1998. – 122 с.

### *Abstracts*

**Vartanian A.V.**

**Multifunctional Ecosystems: their Essence, Functions, Features**

In the article the essence of multifunctional ecosystems integrated areas of natural resources potential which is able to enforce several functions that can be the basis for the development of various economic activities, ensuring an adequate level of competitiveness compared with other means of using the territory, found their main features and criteria for identifying features.